

РОЛЬ ПРИНЦИПІВ ДЕМОКРАТИЧНОГО УРЯДУВАННЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розкрито сутність феномена громадянського суспільства, проаналізовано механізм взаємодії між інститутами громадянського суспільства та державою, розглянуто важливі передумови формування громадянського суспільства в умовах різних типів політичних режимів. Визначено місце та роль закону, свободи та відповідальності у функціонуванні інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, закон, відповідальність, свобода, політичний режим.

Демократичність держави у сучасному світі є невіддільною від функціонування громадянського суспільства, оскільки саме за його участі стає можливою реалізація найважливіших підвалин демократії – ефективного функціонування державного апарату, активної діяльності та залученості суспільства у процес прийняття суспільно-важливих рішень, його здатності артикулювати власні інтереси, обстоювати цінності та захищати власні права та свободи. З боку держави це забезпечується шляхом безперешкодного і відкритого доступу громадян до інформації про діяльність органів влади, необмеженого користування правами та свободами, виконання державою й суспільством взаємних обов'язків, встановлених законом, і здійснення суспільного контролю над діяльністю держави.

Щоб отримати найбільш повне й комплексне уявлення про роль і значення громадянського суспільства для функціонування демократичної держави, перш за все варто ознайомитись з основними підходами до визначення поняття «громадянське суспільство».

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. громадянське суспільство формується як цивільне і є, за Г. Гегелем, інституціоналізованою та правовим чином розмежованою сферою суспільного життя [3, с. 169]. Джерелом його функціонування є закон, який являє собою сукупність норм поведінки, спрямованих на захист суспільства від свавілля з боку держави. Пізніше, у середині XIX ст. стверджується неможливість побудови громадянського суспільства лише нормативним шляхом, і воно постає як політичний простір поза межами родини, ринку та держави, де добровільно об'єднуються індивіди для обстоювання власних прав, інтересів та цінностей. У XX ст. громадянське суспільство починають розглядати як соціальне, у ньому особистість постає як вільний суб'єкт, який, керуючись відчуттям обов'язку

перед іншими людьми, активно взаємодіє з ними у межах соціальної системи, що спирається на свободу. Головним чинником змін у такому суспільстві українська дослідниця А. Колодій визначає моральний порядок, що ґрунтується на законі, завдяки якому формується суспільна підтримка діяльності державної влади чи її осудження, покарання [11, с. 105].

У цей час відбувається процес подальшої інституціоналізації громадянського суспільства, тобто формування організаційної структури на засадах добровільності та самокерованості, обов'язкової незалежності від держави та окремого забезпечення, спрямованого на реалізацію інтересів, які поділяються у суспільстві. Суб'єктами громадянського суспільства стають не лише громадяни, а й громадсько-політичні й неполітичні організації, асоціації та об'єднання, а також суспільні рухи і громадські інститути [6, с. 17].

Головними формами діяльності громадянського суспільства, на думку Дж. Коена, є його *автономність*, що полягає у незалежності від держави та самостійності у визначенні кола своїх цілей та завдань, *формальність*, тобто необхідність додержання встановлених правил, прав та обов'язків, а також *вплив*, тобто можливість безпосередньої взаємодії з органами державної влади у процесі прийняття рішень [9, с. 41]. До завдань громадянського суспільства можна віднести досягнення значущих цінностей таких, як толерантність, ненасильство, гендерна рівність та ін.; забезпечення високих стандартів прозорості і справедливості управлінських рішень; посередництво між державою та громадянами щодо дотримання прав та виконання обов'язків.

Згідно з концепцією Е. Арато, діяльність громадянського суспільства реалізується двома напрямками: за допомогою асоціацій-співтовариств і громадських асоціацій. До характерних рис асоціацій-співтовариств належить наявність од-

ного загального інтересу чи цілі, яка реалізується усіма його учасниками; солідарність базується на переконанні, що кожен член суспільства є важливою складовою частиною єдиної системи з обстоювання інтересу чи вирішення проблемного кола питань. Стабільність асоціацій-співтовариств забезпечується завдяки дотриманню прав та обов'язків усередині асоціацій та співтовариств, а також підтримці таких фундаментальних прав, як свобода об'єднань, зборів, слова, друку та ін. [1, с. 2–11].

До цілей асоціації-співтовариства можна віднести прагнення модернізації держави та нової спрямованості її розвитку, застосування наявних у ній ресурсів, розуміння індивідів як інструментів держави. Громадські ж асоціації головним інструментом здійснення своєї діяльності вважають закон, що його розуміють як положення морального порядку, а не як практичну вказівку до дій. Солідарність базується на переконанні суспільства у легітимності та законності владних рішень. Запорукою збереження свободи та справедливості у суспільстві є особистий внесок кожного громадянина [8, с. 44–50]. Держава – це інструмент, за допомогою якого підтримують порядок у функціонуванні інститутів, які дають змогу кожному з членів суспільства слідувати обраним ним ідеалам та прагненням.

Для визначення характеру взаємодії між асоціаціями громадянського суспільства та державою А. Колодій застосовує критерії *логіки* та *масштабу* їхньої діяльності, просторові та часові *межі їх розповсюдження*, а також їхню політичну *роль* та *вплив* у суспільстві. Діяльність організацій громадянського суспільства має свої відмінні риси та особливості. Вони визначаються *рівнем організації* діяльності; *видом* та кількістю проблем, які розглядаються; *роллю*, яку відіграють організації громадянського суспільства у формуванні й артикуляції суспільних інтересів; а також *потребою у самовираженні* та способом формування ідентичності [11, с. 68–70].

За визначенням Е. Гелнера, етичним фундаментом свободи є особиста відповідальність [4, с. 158]. Вона ґрунтується на можливості того, що люди користуються плодами своєї роботи й отримують покарання у разі порушення прав інших та вияву неповаги до них, а наявність стандартів визначає межі дій членів суспільства. Вільне суспільство переважає усі альтернативи йому, оскільки підвищує вимоги людей один до одного.

Зрілість громадянського суспільства у певній державі можна визначити за допомогою таких показників, як почуття солідарності та єдності серед громадян завдяки лояльності до інших точок зору у вирішенні загальнонаціональних чи суспільно важливих питань, потреба у служінні іншим людям, здатність до самопожертви заради блага інших людей, відчуття спільного обов'язку

та відповідальності за долю держави чи за розв'язання загальнозначущої проблеми, енергійність і рішучість у прийнятті рішень та здійсненні дій, опора переважно на власні сили, самостійність мислення і тяга до нового. Таким чином, до загальних рис, що характеризують громадянське суспільство, можна віднести відчуття соціальної солідарності, спрямованість на підтримку демократичних прав та свобод, а також антипатію до накопичення та узурпації влади.

Відносини людей мають базуватися на згоді, а не на примусі та наказах. Прагнення громадської єдності почалося як боротьба проти людської недосконалості, тому на шляху його побудови головним акцентом стала боротьба проти недоліків суспільства, тобто розвитку добродіяльності та просвітництва. До недоліків Д. Грін відносить пороки, адже вони псують не лише суспільство, а й владу, яка поступово стає корумпованою, тиранічною, не зважає на необхідність дотримання жодних прав та свобод, не цінує життя і гідність людини [5, с. 39]. За такої політичної системи перед нами постають вірні й слухняні люди-гвинтики, які виконують свою частину справи в авторитарній державі, на відміну від розумних повноправних суб'єктів громадянського суспільства демократичної держави, які функціонують за власними визначеними орієнтирами. На думку російського дослідника Л. Гудкова, найхарактернішою рисою авторитарного політичного режиму є те, що громадяни перетворюються на власність держави, коли всі ключові питання організації їхнього життя приймаються «вгорі» [7, с. 21]. Люди звільняються від усіх обов'язків, окрім головного – служити режимові й не шкодити йому, використовуючи мобілізацію. Авторитарна держава весь час прагне війни та насильства, жертвує людським життям та долею заради виграшу в ідеологічній або геополітичній боротьбі. Другим з найголовніших недоліків суспільства, на думку Д. Гріна, є незнання, яке характеризують психологічна та політична незрілість, нездатність до самоусвідомлення, вироблення механізмів мирного співіснування всередині суспільства, толерантності, рівності й гідності, захисту прав та свобод, неспроможності виробити дієвий механізм з управління суспільством.

Перехід від авторитаризму до демократії є найважливішим для подолання суспільством цих недоліків. Він реалізується шляхом поступової демократизації авторитарних чи тоталітарних режимів згори чи їх повалення за рахунок самоорганізації суспільства знизу. К. фон Байме стверджує, що консолідація суспільства є найважливішим джерелом функціонування демократичного політичного режиму [14, с. 76]. Вона полягає у конституційному шляху формування демократичного устрою, консолідації груп інтересів політичних акторів та виробленні єди-

них, загальних та обов'язкових правил поведінки для політичної, економічної, соціальної та інших сфер, а також консолідації громадянського суспільства та місцевого самоврядування на засадах взаємної соціальної відповідальності та морального обов'язку із активним залученням організацій громадянського суспільства.

На думку Ф. Хайєка, окремі індивіди краще розуміються на проблемах цілого суспільства, ніж суспільство загалом, саме тому необхідно надавати якомога більше можливостей для розвитку кожній людині [5, с. 23–24]. Свобода сприяє їхній ініціативі, а взаємні переваги, які отримують його члени, забезпечують єдність суспільства. Відчуття єдності від належності до певної культури, повага до особистості, можливість реалізації усіх її цілей, яка вимагає від громадян вірності цінностям, утворюють свободу [9, с. 31]. Людей об'єднує не єдина мета, оскільки кожен є вільним у виборі своїх власних цілей, а відчуття солідарності, пов'язане з належністю до цивілізації, яка кожному дає шанс для розвитку та реалізації. Ще від часів Просвітництва мораль у цьому контексті виступає потребою людей один в одному задля досягнення не лише спільних інтересів, а й блага для кожної окремої людини.

Свободу можна вважати окремим типом соціального устрою. Вона характеризується тим, що у рамках закону кожному надається можливість вільно діяти заради власного блага і блага інших тим способом, який є кращим, тобто це можливість розвиватися та задовольняти власні прагнення не порушуючи прагнень інших людей. Свобода дістає свій вияв у рамках закону, а не з вчинення того, що заманеться, тому повага до прав інших, так само, як і до своїх, є відображенням совісті, а не лише голих потреб. Вона забезпечується відповідальністю громад, органів влади перед суспільством, наданням адміністративної самостійності та фінансової незалежності організаціям громадянського суспільства для прийняття ними рішень та здійснення власних ініціатив, орієнтованих на запит суспільства [4, с. 161].

На думку Ф. Хайєка, демократія полягає у тому, що люди беруть на себе відповідальність за підтримання інститутів, моралі та звичаїв, які є фундаментом свободи. За Ф. Хайєком, свобода складається не з прав, законів та інститутів, а зі свобод, що доповнюють одна одну. Свобода – це умова добровільного самообмеження індивіда, виховання дітей у дусі підтримки ліберального соціуму, створення енергійного громадянського суспільства, що складається з різних добровільних об'єднань, у яких люди взаємодіють заради досягнення спільних цілей і підтримують чесноти один в одному [4, с. 163–164]. У цьому полягає головне значення добровільних об'єднань. Вони надають людям можливість об'єднуватися,

формувати цінності та обстоювати їх. Прагнення до задоволення інтересів пов'язане з пошуком відповідних інститутів, які б могли їх захищати. Діяльність інститутів громадянського суспільства сприяє підвищенню індивідуальних якостей людини, наприклад, відкритість протилежним точкам зору, готовність служіння та самопожертви перед іншим, сміливість та рішучість дій, на які і спирається свобода.

Поступова еволюція суспільних інститутів дала змогу спрямувати суспільство на досягнення загальносуспільних цілей. Під загальносуспільними цілями український дослідник С. Рябов має на увазі значущі для суспільства не лише ціннісні проблеми, а й проблеми управління суспільством, питання організації суспільного життя, регулювання відносин влади з іншими сферами – бізнесом, засобами масової інформації, громадськістю. У конструюванні цих відносин налагодження діалогу між владою та громадськістю є ключовим, позаяк сприяє формуванню демократичних засад у взаємних відносинах, сприяє недопущенню узурпації влади з боку держави, налагодженню ефективного співпраці між усіма гілками громадянського суспільства [13, с. 70]. Водночас формуються засади відповідальності з боку громадян за долю держави та визначаються межі дій особистості у вільному суспільстві. Демократична правова система сприяє рівноправному діалогу держави та громадянського суспільства і завдяки вдосконаленню правової системи будь-яке суспільство може гармонійно розвиватися, забезпечуючи свої потреби [13, с. 73]. Таким чином, суспільство може контролювати, як влада виконує закони, чи справді вони націлені на благо суспільства і чи відповідально держава ставиться до його інтересів.

Суспільство потребує влади і причинами цього є потреба суспільства у лідері і управлінні, в існуванні загальноновизнаних спільних і рівних прав і правил поведінки, а також державного апарату контролю за їх дотриманням. Владу розподіляють між організаціями та груповими інтересами, які складають суспільство. Всі організації розподіляють частини суспільних інтересів між собою і утворюють цілісність [10, с. 10]. Між громадянським суспільством та державою у представницькій демократії обов'язково має існувати посередник, тобто «політична спільнота» – партії, політичні організації, представницькі органи влади, які одночасно є і носіями влади, і делегованими суспільством виразниками та захисниками інтересів [2, с. 128].

У сучасному суспільстві важливим є подолання відчуження громадян від політики, зростання довіри до влади, а також легітимація демократичного режиму. Через закритість, недемократичність та корумпованість політичної системи, непрозорість владних рішень, узурпацію чи позбав-

лення прав та свобод суспільства державою, а також злиття влади та бізнесу зменшується довіра до влади з боку суспільства [11, с. 91–93]. Недемократичність може полягати у повному підпорядкуванні державі усіх чи більшості владних органів чи установ, які мають бути самостійними та незалежними, зосередженню судової, виконавчої та законодавчої влади в одних руках, політизації усіх сфер життя, залежності засобів масової інформації від влади, переслідуванні громадян за політичними мотивами правоохоронними органами – «політична поліція», злитті влади та бізнесу, недопущенні реальної конкуренції у політичній та економічній сферах, домінуванні однієї політичної сили та забороні чи недопущенні інших до участі у політичному процесі. Усе це призводить до відчуження громадян від політики. Це можливо подолати лише завдяки налагодженню діалогу між суспільством та державою, поступовій демократизації політичного режиму шляхом здійснення реформ та лібералізації. Іноді демократичні зміни відбуваються лише після повалення політичного режиму або внаслідок застосування жорстких санкцій з боку демократичної спільноти [9, с. 526–528].

Таким чином, громадянське суспільство є одним з найважливіших елементів функціонування політичної системи. Воно є не лише виразником та захисником прав свобод та інтересів індивідів, а й джерелом демократичного функціонування держави, її органів та інститутів. Функціонування громадянського суспільства є неможливим без взаємної відповідальності між державою та суспільством, яка реалізується шляхом виконання законів, спрямованих на благо суспільства. Запорукою активної та продуктивної діяльності громадянського суспільства є також наявність свободи та загальнозначущих для суспільства цінностей та інтересів, які своєю чергою поділяються і підтримуються державою. Отже, головне завдання держави полягає у процесі її подальшої демократизації та поглиблення взаємодії із громадянським суспільством на засадах відкритості, незалежності, законності та демократичності, а пріоритетом у діяльності громадянського суспільства мають бути націленість на обстоювання загальнозначущих інтересів та цінностей, рівноправного характеру взаємодії з державою, що стане запорукою їхнього розвитку та процвітання.

Література

1. Арато Е. Концепция гражданского общества : восхождение, упадок и воссоздание – направления для дальнейших исследований [Электронный ресурс] / Е. Арато, 1995. – Режим доступа: <http://www.civisbook.ru/files/File/1995-3-Arato.pdf>. – Заглавие с экрана.
2. Бебик В. Держава і громадянське суспільство : партнерські комунікації у глобальному світі : навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко. – К. : ІКЦ «Леста», 2006. – 248 с.
3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості / Ю. Габермас ; пер. з нім. А. Онишко. – Львів : Літопис, 2000. – 319 с.
4. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. – М. : Московская школа политических исследований, 2004. – 240 с.
5. Грин Д. Возращение в гражданское общество. Социальное обеспечение без участия государства / Д. Грин ; пер. с англ. М. Коробочкина. – М. : Новое издательство, 2009. – 220 с.
6. Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики : збірник статей. – К. : СПД Цимбаленко Є., 2008. – 158 с.
7. Гудков Л. Д. Постсоветский человек и гражданское общество / Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин, Н. А. Зоркая. – М. : Московская школа политических исследований, 2008. – 96 с.
8. Кин Дж. Демократия и гражданское общество. (О трудностях европейского социализма, перспективах демократии и проблеме контроля над социально-политической властью) / Дж. Кин ; пер. с англ. Л. Б. Макеевой, И. И. Мюрберга. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.
9. Коен Дж. Л. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Л. Коен, Е. Арато ; пер. с англ. И. И. Мюрберга, Л. А. Седова, В. А. Спичкина, В. Т. Олейника, М. А. Штейнмана. – М. : Весь мир, 2003. – 784 с.
10. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) [Електронний ресурс] / А. Колодій, 2001. – Режим доступа: http://politicalstudies.com/?page_id=2. – Назва з екрана.
11. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади та соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – 243 с.
12. Рябов С. Г. До проблеми визначення поняття «громадянське суспільство» / С. Г. Рябов // Наукові записки НАУКМА. Політичні науки. – 2002. – Т. 20.
13. Рябов С. Г. Міркування про громадянське суспільство у контексті дилеми та державного / С. Г. Рябов // Наукові записки НАУКМА. Політичні науки. – 2007. – Т. 69.
14. Рябчук М. Дилеми українського Фауста / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 271 с.
15. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон ; пер. с англ. под ред. М. А. Абрамова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 392 с.

S. Gushchyna

THE ROLE OF IMPLEMENTATION OF DEMOCRATIC MECHANISMS IN STATE FUNCTIONING FOR CIVIL SOCIETY FORMATION

In the article the essence of the phenomenon of civil society and the mechanisms of interaction between the civil society and the state are analyzed. The most important prerequisites of civil society formation under different political regimes are considered. The place and role of law, freedom and responsibility in the functioning of civil society are characterized.

Keywords: civil society, state, law, responsibility, freedom, political regime.

Матеріал надійшов 12 квітня 2012 р.